

ДЕНАЦИФІКАЦІЯ НІМЕЧЧИНИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Пакет законів, ухвалених Верховною Радою два роки тому, ми звикли називати «декомунізаційним». Проте законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» наша держава засудила та визнала несумісним із правами людини не тільки радянський комуністичний режим 1917–1991 років, а й нацистський тоталітарний режим Третього рейху. Одночасно з публічним використанням комуністичної заборонено також нацистську державну і партійну символіку. Її використання в Україні також визнано наругою над пам'яттю мільйонів жертв гітлерівського режиму.

За два роки, що минули, українське суспільство багато дізналося про процеси декомунізації, через які свого часу пройшли інші країни Центральної та Східної Європи. Саме на досвід сусідів – Чехії, Польщі, країн Балтії, Угорщини, Словаччини – спиралася наша держава, ухвалюючи декомунізаційний пакет законів. Натомість в Україні відомо значно менше про процеси денацифікації у післявоєнній Європі. А тим часом декомунізація – це процес, що має з денацифікацією багато спільного.

Німецький досвід показав, що засудження злочинних практик колишнього тоталітарного режиму, усунення від влади його найвищих керівників і покарання злочинців є важливою та необхідною передумовою побудови демократичного суспільства, заснованого на засадах поваги до прав людини та основоположних свобод.

На відміну від нацизму, міжнародного суду над злочинами радянського та інших комуністичних режимів у післявоєнній Європі досі не відбулося. Його проведення дозволить нарешті розставити всі крапки над «і» та показати, чим насправді в історії України та інших держав були ці режими.

І тоді питання, чому публічне використання комуністичної та нацистської символіки у демократичному суспільстві є неприпустимим, нарешті отримає переконливу відповідь. Так само, як і питання, чи може суспільство виправдовувати злочини комуністичних тоталітарних режимів будь-якими «високими цілями», і чи має боротьба з нацизмом у роки Другої світової війни служити «індульгенцією» для таких злочинів та їх виконавців.

Спочатку була Британія

Перший законодавчий акт, що обмежував діяльність фашистських організацій, був ухвалений ще до Другої світової вій-

ни – у Великій Британії. У 1930-х там існував Британський союз фашистів (British Union of Fascists), програма якого передбачала ліквідацію парламентської системи, встановлення диктатури та підпорядкування державі майже всіх сфер суспільного життя. Спершу британські фашисти наслідували італійських, проте згодом переорієнтувалися на нацистів, тож з осені 1934 року в їхній риторичі з'явилися антисемітські заяви.

1936 року Британський союз фашистів почав проводити свої мітинги й демонстрації у Східному Лондоні, де жило багато євреїв. Один із таких маршів закінчився кривавими зіткненнями між прихильниками й противниками фашистів. Пригода мала резонанс, і британський парламент мусив ухвалити «Акт про громадський порядок» (Public Order Act), який набрав чинності вже з 1 січня 1937 року. У законі містилася «заборона носіння уніформи у політичних цілях та з метою підтримки приватними особами об'єднань військового або подібного характеру», а дія поширювалась «на будь-яку особу, котра у будь-якому громадському місці або під час будь-якого громадського зібрання носить уніформу, що вказує на її приналежність до будь-якої політичної організації чи переслідує будь-яку політичну мету». Поліції надали право припиняти чи навіть забороняти мітинги, а порушникам загрожувало позбавлення волі на термін до двох років або великий штраф. Британський союз фашистів у тексті закону не згадувався, але закон ударив саме по ньому, хоча британська влада формально не обмежувала права будь-якого громадського об'єднання, включно з фашистами, вільно висловлювати погляди. З 1937 року поліція не раз припиняла чи переносила фашистські масові акції, тож керівники Союзу мусили закликати своїх прибічників під час публічних заходів не порушувати закон.

«Стерти з лиця землі нацистську партію»

Денацифікація повернулася у порядок денний по завершенні Другої світової війни. Переможці постали перед необхідністю визначити майбутній устрій повоєнної Німеччини. Йшлося не лише про репарації, нові кордони, зони окупації та порядок управління ними, а й про долю нацистської верхівки та німців загалом. У лавах націонал-соціалістичної партії перебувало вісім з половиною мільйонів людей; іще сорок п'ять мільйонів були членами організацій, пов'язаних із НСДАП, на кшталт Гітлерюгенду чи Німецького робітничого фронту. З нацистами також співпрацювали промисловці й підприємці; деякі з них масово використовували примусову працю.

Керівники Великої Британії, США та СРСР обговорювали ці питання на Ялтинській конференції у лютому 1945 року. В підписаному спільному комюніке зазначалося, що встановлення післявоєнного ладу в Європі мало дозволити «знищити останні сліди нацизму і фашизму та створити демократичні установи». Своєю основною метою союзники проголошували «знищення німецького мілітаризму та нацизму і створення гарантій того, що Німеччина ніколи більше не буде здатна порушити мир цілого світу. Ми сповнені рішучості [...] стерти з лиця землі нацистську партію, нацистські закони, організації та установи; усунути будь-який нацистський та мілітаристський вплив з громадських установ, з культурного та економічного життя німецького народу й ужити спільно таких заходів у Німеччині, які

Освальд Мослі та Британський союз фашистів

можуть видаватися необхідними для майбутнього світу та безпеки усього світу».

У червні 1945 року в Берліні представники союзників підписали Декларацію про поразку Німеччини. Вона вимагала від влади та народу Німеччини арештовувати та передавати представникам союзників головних нацистських лідерів, а також «усіх осіб, чії імена, ранг, службове становище або посада будуть час від часу указуватися представниками союзників у зв'язку з тим, що їх підозрюють у підбуренні або відданні наказів, вчиненні воєнних або аналогічних злочинів». Держави-переможниці також наділяли себе правом через своїх представників або уповноважени органи випускати необхідні накази та розпорядження, а «уся німецька влада та німецький народ повинні безумовно виконувати всі вимоги представників союзників та повністю підкорятися всім цим прокламаціям, наказам, розпорядженням та інструкціям».

Важливе значення мали також домовленості, досягнуті між керівниками союзників у липні-серпні 1945 року на Потсдамській конференції. У них цілі окупації Німеччини визначалися досить чітко та однозначно: «цілковите роззброєння і демілітаризація Німеччини [...] усі німецькі сухопутні, повітряні та морські сили, СС, СА, СД та Гестапо з усіма їхніми організаціями, штабами та установами, включаючи Генеральний штаб, офіцерський корпус, корпус резервістів, військові училища, організації ветеранів війни та усі інші військові та напіввійськові організації, разом з їх клубами та асоціаціями, що служать інтересам підтримання військових традицій у Німеччині, будуть повністю та остаточно розпущені, аби назавжди попередити відродження або реорганізацію німецького мілітаризму та нацизму».

Також союзники домовилися «знищити націонал-соціалістичну партію та її філії й підконтрольні організації, розпустити всі нацистські установи, забезпечити, аби вони не відродилися у будь-якій формі, та попередити будь-яку нацистську та мілітаристську діяльність або пропаганду». Військових злочинців, нацистських керівників, впливових посібників, високопосадовців та співучасників злочинів гітлерівського режиму мали заарештувати й віддати під суд; члени НСДАП, чия роль в організації виходила за межі пересічної участі, мали бути усунені з державних й напівдержавних установ і навіть відповідальних посад у важливих приватних підприємствах. Утім, домовленості союзників втілювалися по-різному у східній та західній зонах.

Американська зона

У США до денацифікації Німеччини почали готуватися ще до переговорів у Ялті й Потсдамі. У другій половині 1944 року, коли американська армія зайняла перші німецькі міста, було розроблено «Настільну книгу Військового уряду у Німеччині». У ній наголошувалося на необхідності ліквідації нацистської партії та підпорядкованих їй невійськових політичних організацій, розформування нацистських мілітарних і парамілітарних формувань, звільнення «усіх активних нацистів та палких прихильників партії та всіх мілітаристів і провідних військових діячів із урядових установ та інших впливових посад». Мали бути демонтовані адміністративні структури на окупованих Райхом територіях та в самій Німеччині: партійні й державні органи, поліція, Гестапо, СС, низка парамілітарних організацій і деякі так звані «квазіурядові» організації – економічні й транспортні палати і групи.

Вищих керівників НСДАП мали не тільки звільнити, а й арештувати та ув'язнити. Для партійців нижчого рангу «простого усунення буде достатньо, проте певний контроль за їхнім пересуванням може бути запроваджений». Всі інші посадовці мали пройти співбесіду та повідомити детальну інформацію про своє минуле.

Членів нацистської партії, а ще так званих «симпатиків нацистів» та «ворогів мети союзників», які мали бути усунені з займаних посад, американське командування поділило на чотири групи:

посадовці нацистських партійних організацій чи організацій, що сприяли доктрині мілітаризму;

особи, відповідальні за вчинення чи співучасть у нацистських злочинах, расових переслідуваннях чи дискримінаціях;

Сталін, Трумен і Черчилль під час Потсдамської конференції 17 липня – 2 серпня 1945 року

особи, які відкрито сповідували нацизм або поділяли расові чи мілітаристські переконання;

особи, які з власної волі надавали істотну підтримку або допомогу нацистській партії, нацистським керівникам чи посадовцям.

До переліку включили посадовців і навіть рядових членів НСДАП, які вступили у партію до травня 1937 року, офіцерів та унтер-офіцерів Ваффен-СС та СА, членів інших структур СС, посадовців Гітлерюгенду та Юнгфольку, студентського, доцентського та жіночого союзів, а також кількох десятків різноманітних організацій від Німецького робітничого фронту до єгерської служби та навіть Американського і Східноєвропейського інститутів. Ще одну групу становили особи, які мали нацистські партійні нагороди. Широкий був і перелік державних посад: райхсміністри, вище командування Вермахту, державні секретарі й інші посадовці міністерств і відомств національного або земельного рівнів, ректори та куратори університетів, бургомістри, президенти і директори поліції.

Окремо наводився перелік осіб, які могли бути ворожими для мети союзників. Сюди віднесли осіб, «які сповідують міліта-

Засідання Ялтинської конференції 4–11 лютого 1945 року

Обвинувачені на Нюрнберзькому процесі

ристичні традиції» (кадрові офіцери Вермахту, Райхсверу, представники пруської військової традиції), членів і кандидатів у члени НСДАП після травня 1937 року, членів Гітлерюгенду після 1939 року, і навіть осіб, які «набули власність з окупованих країн унаслідок так званої «аріаризації» чи конфіскації майна політичних, релігійних чи етнічних груп» або «здійснювали надто швидко просування по державній службі у сфері освіти та ЗМІ, починаючи з 30 січня 1933 року», а також носіїв нацистських нагород та відзнак із нагоди анексії Австрії, Судетів та інших територій.

Усі посадовці та чиновники мали заповнити спеціальні анкети про свою діяльність у часи Третього райху. Залежно від відповідей, військова адміністрація включала їх до однієї з п'яти категорій. Перші три мали наслідком звільнення з посади, дві останні («відсутність доказів нацистської діяльності» та «наявність свідчень антигітлерівської діяльності») навпаки – дозволяли продовжувати працювати.

Зони окупації Німеччини країнами-переможницями

Ці суворі вимоги у серпні 1945 року ще більш конкретизував спеціальний лист до американських армій у Європі. За ним нацисти, «чиє становище або посада у суспільстві є однією з визначних чи впливових, мали бути позбавлені бізнесу, професії чи володіння, якщо за результатами розслідувань ви дійшли висновку, що вони були не лише звичайними учасниками партійних заходів або ж активно підтримували нацизм чи мілітаризм». Такі особи позбавлялися будь-якого пенсійного забезпечення чи інших прав на інші громадянські послуги, а також доступу до будь-яких державних виплат.

Домовленості держав-переможниць та директиви американського командування стали підґрунтям для запровадження низки спеціальних законів, які стосувалися нацистських посадовців і символіки Третього райху. Вже назва першого з них говорила сама за себе: «Скасування нацистської символіки». Він визнавав нечинними на території американської зони окупації основоположні нацистські закони, ухвалені за період з січня 1933 року, а також низку підзаконних актів. Це, зокрема: закони про захист національної символіки, про створення політичних партій, про забезпечення єдності партії та держави, про захист партійного однострою, про прапор Райху, про Гітлерюгенд, про громадянство, так званий «закон про захист німецької крові та честі», а також гітлерівський декрет про правовий статус НСДАП. Судам та іншим органам заборонялося тлумачити та застосовувати німецьке законодавство, виходячи з позицій доктрини націонал-соціалізму.

Закон військового уряду під №5 розпускав нацистську партію. Його преамбула покладала на НСДАП, а також пов'язані з нею установи, організації та структури, «повну відповідальність за дії на окупованій території», а встановлений нацистською партією режим оголошувався режимом «беззаконня, терору та нелюдськості». Нижче наводився перелік з 52-х партійних структур НСДАП, які розпускалися, і діяльність яких заборонялася. Розпуску підлягали також парамілітарні організації: СА, СС (включно з Ваффен-СС, СД та службами, які перебували у подвійному підпорядкуванні СС та поліції), Гітлерюгенд, службу праці, а також їхні установи, вербувальні та тренувальні підрозділи і табори. Подальшу долю їхніх членів і майна мала визначити військова влада союзників.

Не менш красномовною була назва закону №8 – «Заборона працевлаштування членів нацистської партії на посади у комерційних підприємствах, крім як на посади звичайних працівників та з іншою метою». Цей доволі короткий закон заборонив приймати на роботу членів нацистської партії на будь-які керівні, управлінські чи інші посади. Виняток зробили тільки для звичайних робітників і посад, які визнавав військовий уряд. За порушення закону будь-яке підприємство моментально закривалося.

Наступним важливим етапом стало прийняття у березні 1946 року закону «Про звільнення від націонал-соціалізму і мілітаризму». Цей закон уперше після закінчення війни ухвалювала не військова адміністрація, а німецька влада. Він передавав повноваження з денацифікації «німецькому уряду та німецькому народу», залишаючи за союзниками лише загальний контроль, та замінював усі попередні тимчасові акти й директиви. Цей закон врахував труднощі, з якими раніше стикнулася окупаційна адміністрація, а тому регламентував відповідні процедури проведення денацифікації доволі докладно.

Здійснення денацифікації покладалося на судові органи, які мали окремим розглядати кожен конкретний випадок. Формальні критерії, такі як членство в НСДАП чи інших організаціях, і надалі враховували, але вони перестали бути основними. Відтепер суд приймав рішення на основі індивідуальної оцінки ступеня вини та заангажованості особи у політику та злочини, вчинені Третім райхом. На цій основі особу відносили до однієї з п'яти категорій: головні злочинці, злочинці, менш небезпечні злочинці, послідовники та непричетні. Покарання для кожної з цих категорій також відрізнялося. Ним міг стати штраф, конфіскація майна, втрата права на пенсію чи інші виплати, обмеження у громадянських правах або навіть примусова праця чи позбавлення волі на строк до 10-ти років. За неправдиві свідчення на винуватців теж чекали санкції.

Транспарант Національно-демократичної партії Німеччини, куди ввійшли колишні нацисти в Східній Німеччині. Напис означає: «Вимагаємо свободи для Ерики Тюрмер»

Причина була цілком прагматична. У Москві розраховували на те, що післявоєнна Німеччина залишиться єдиною та позаблоковою державою. Тому, повернувшись на свій бік колишніх членів НСДАП, можна було б не тільки виграти майбутній плебісцит, а й здобути контроль над органами влади, а це поставило б країну під радянський контроль.

Тож у січні 1947 року під час бесіди із німецькими комуністами Сталін переконував, що колишніх нацистів варто залучати на свою сторону, «дати їм заохочення, дозволити організувати свою партію з тим, щоб ця партія працювала у блоці з СЕПН [німецькою комуністичною партією]». На запитання одного з учасників зустрічі, як зможе дозволити існування цієї партії радянська окупаційна адміністрація, вождь зі сміхом відповів, що «намагаємось, аби таку партію дозволили».

Судячи з усього, Сталіну вдалося домогтися свого. Вже у лютому 1948 року радянська адміністрація оголосила про закінчення денацифікації, а у березні припинилися судові переслідування осіб, які не вчиняли злочинів проти людяності, воєнних злочинів або не перебували на високих керівних посадах у часи Третього райху. Номінальних членів НСДАП реабілітували та відновили у громадянських правах. Амністовано також багатьох активних нацистів і навіть деяких винних у вчиненні тяжких злочинів. Колишнім нацистам дозволили створити «свою» партію,

при чому саме під тією назвою, яку пропонував Сталін: Націонал-демократична партія Німеччини.

Результати денацифікації

Активна фаза денацифікації як на заході, так і на сході Німеччини тривала приблизно до кінця 1940-х років. Після цього відбулося її поступове згортання.

У Західній Німеччині і держави-союзники, і німецька влада чудово розуміли, що якщо дотримуватися всіх вимог законів із денацифікації, то під санкції та різноманітні обмеження потрапили б кілька мільйонів німців. Це призвело б до того, що сформувати ефективні органи влади нової держави було б просто ні з кого. Тому поступово критерії денацифікації уточнено та суттєво звужено. Так, заборону на професію застосували тільки до головних злочинців, а після травня 1948 року лише у дуже серйозних випадках. Під процедуру амністії потрапила молодь, особи, які мали «тяжкі соціальні обставини», колишні військово-полонені.

Головна мета денацифікації полягала у тому, аби змусити німецьке суспільство зрозуміти неприйнятність гітлерівської расової політики та методів управління суспільством, і тим самим унеможливити прихід до влади осіб, які б сповідували нацистську ідеологію. Для цього у Західній Німеччині, насамперед американці, проводили добровільне, а часом і примусове ознайомлення населення із злочинами нацизму. Часто німців змушували навіть брати участь у розкопках масових поховань жертв гітлерівського режиму.

Також у містах і селах розклеювали плакати з зображенням знищених нацистами євреїв та інших національностей із промовистим написом: «В цьому є й твоя вина!» Зі шкіль та вишів вилучали нацистські підручники. Були заборонені та знищені понад 30 тисяч різних найменувань книг і навіть деякі твори мистецтва, які пропагували нацизм або німецький мілітаризм.

Наприкінці 1940-х років почалася так звана «Холодна війна» між СРСР та його сателітами і західним світом. Тож США та їхніх союзників почало значно більше турбувати протистояння із Радянським Союзом та діяльність окремих комуністичних і ліво-радикальних груп у західноєвропейських країнах. Проблема денацифікації відійшла на другий план.

Організаторам проведення денацифікації загалом удалося досягти головної мети. Ставлення людей як на заході, так і на сході Німеччини до політики та злочинів нацизму суттєво змінилося. Якщо у перші роки після капітуляції Третього райху більшість німців або нічого не знали про нацистські злочини, або вважали їх ворожою пропагандою, а до нацистського партійного та державного керівництва ставилися загалом досить позитивно, то після проведення роз'яснювальної роботи, поширення інформації та появи досліджень і публікацій про жертв гітлерівського режиму їхня думка змінилася.

А з середини 1960-х років зі зміною поколінь почав активно відбуватися процес «осмислення» (die Aufarbeitung) минулого. Це призвело до появи так званого «комплексу вини» німців перед жертвами нацистських переслідувань, насамперед євреями. Засуджені або формально усунуті з колишніх посад нацистські функціонери навіть за умови подальшої амністії загалом не змогли повернути собі колишній вплив.

З публічного простору в Німеччині було усунуто нацистську символіку. На вулицях німецьких міст не знайти ні назв, ні пам'ятників вищим державним і партійним діячам Третього райху. Питання про те, чому публічне використання нацистської символіки є неприпустимим, вже давно не стоїть на порядку денному. Поширення пропагандистських матеріалів, які пов'язані з ідеологією націонал-соціалізму, та використання символіки – прапорів, уніформ, знаків, привітань тощо – або поширення пропагандистських матеріалів заборонених організацій не дозволяється. На винуватців чекає штраф або позбавлення волі на строк до трьох років. Європейський суд із прав людини визнає такі обмеження цілком допустимими.

Сергій РЯБЕНКО

<https://zbruc.eu/>
27.06.2017

«Ці паскудства – ваша вина!» Такі плакати розповсюджували по всій післявоєнній Німеччині